

פרק 8 | חינוך לאזרחות
בחברה החרדית

רק זה עוסק ביצירת מרחב חיים משותף במדינת ישראל ובוחן את הדרכים השונות להתמודדות דה־פקטו עם חינוך אזרחי בחברה סגורה ושמרנית - החברה החרדית בישראל. ישראל היא קהילה של קהילות ולא רק של יחידים, ויש להבחין בין ערכיהן של קהילות אינדיווידואליות עם חזון ספציפי של חיים טובים לבין הערכים המשותפים לקהילה של קהילות. לכן הסכמה על ערכים משותפים יש להשיג באמצעות דיאלוג והתדיינויות שיאפשרו דו־קיום בשלום למרות השונות.

בהקשר זה, חשוב לעמוד על ההבחנה בין ערכים גדושים לבין ערכים דקים. ערכים "גדושים" הם ערכים מהותיים הקשורים לתרבות ולמורשת שלנו, ולעומתם ערכים "דקים" הם ערכים מינימליסטיים יותר, המשמשים בסיס הכרחי ליצירת מרחב חיים משותף (Walzer, 1985). לנוכח הגדרה זו הפרק שלהלן יתמודד עם השאלה עד כמה גדושים צריכים להיות הערכים המשותפים כדי להבטיח דו־קיום בשלום בין קהילות, ומהן המגבלות שהדבר עשוי להטיל על קהילות מסוימות.

1. החברה החרדית - רקע לדיון

החברה החרדית מחזיקה בסט ערכים חזק ומבוסס, ולכן עולה קושי ליצור דיאלוג וערכים משותפים עם החברה הכללית. יחד עם זאת, יצירת ערכים משותפים היא הבסיס לחיים יחד במדינת ישראל והבסיס ליצירת קהילה ישראלית בעלת משמעות.

ההתפתחויות שחלו בחברה החרדית בשנים האחרונות מציבות את החברה הישראלית בפני אתגרים רבים ומורכבים. לצד גידול דמוגרפי (לפי שנתון החברה החרדית לשנת 2020, 12.6% מכלל האוכלוסייה בישראל משתייכים לחברה החרדית; ראו מלאך וכוהנר, 2020). ניכרת עלייה משמעותית גם בהשתלבות הכלכלית, החברתית והפוליטית של חרדים כפרטים ושל החברה החרדית בכללה. שיעור התעסוקה בחברה החרדית בקרב בני 25 עד 65 עומד על למעלה מ-50% מהגברים החרדים ו-77% מהנשים, והגיוון התעסוקתי הולך וגדל.

מעורבות הולכת וגדלה באה לידי ביטוי גם בפעילות האזרחית. כ-25% מהגברים החרדים בוגרי תיכון מצטרפים לשירות צבאי או אזרחי. אחוזי הגיוס לצה"ל ולשירות הלאומי, ההתנדבות בארגונים ובעמותות כלליות (למשל זק"א ואיחוד הצלה) וכן המעורבות הפוליטית הולכים ומתרחבים והם ניכרים במרחב הציבורי בישראל בכללותו (שם).

מגמות דומות באות לידי ביטוי גם בתחומי החינוך וההשכלה. בשנים 2010-2019 גדל פי שלושה מספרם של החרדים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה. מספר התלמידים החרדים הנבחרים בבחינת בגרות אחת או יותר עלה מ-23% ב-2005 ל-37% אחוז ב-2018 וגידול דומה נמצא גם במספר הזכאים לתעודת בגרות מלאה (מ-9% ל-13%) ובמספר בעלי תעודת הבגרות העומדים בתנאי הסף ללימודים אקדמיים (מ-4% ל-8%). הביקוש ללימודים בבתי הספר מהזרם החרדי ממלכתי המלמדים לימודי חול הולכים וגדלים גם הם ואף עולים על ההיצע הזמין (מלקי בודה, 2018).

חשוב לציין כי ישנם הבדלים מהותיים בין לימודי הבנים ללימודי הבנות. הבנים כמעט ואינם לומדים לימודי חול וליבה לאחר בית הספר היסודי, ואילו מרבית הבנות ניגשות כבר היום למבחן בגרות אחד לפחות. עוד נציין כי כ-20% מהבנות זכאיות לתעודת בגרות מלאה לעומת 4% בלבד מהבנים. יחד עם זאת, בקרב הבנים והבנות גובר העניין בהשכלה כללית ובלמודי ליבה (מלאך וכוהנר, 2020).

על רקע זה בולטים בהעדרם לימודי האזרחות והדמוקרטיה בחברה החרדית. קבוצת מקצועות אלו, המוגדרים במשרד החינוך כ"לימודי חברה" (מולדת, חברה ואזרחות) נלמדים בהיקפים מצומצמים מאוד וברמה נמוכה.

בהשוואה, למשל, למקצועות כמתמטיקה (83% מבתי הספר); עברית (82% מבתי הספר), היסטוריה (74% מבתי הספר) ואפילו חינוך גופני (67% מבתי הספר), נלמדים לימודי חברה רק ב-51% מהמוסדות החרדיים, שני רק למקצועות המדעים והטכנולוגיה (32%) המדורגים אחרונים (ויסבלאי, 2012).

ברוב המכריע של המסגרות נלמדים המקצועות החשובים על ידי מורים שלא עברו הכשרה מתאימה, ללא ספרי לימוד מתאימים או על בסיס ספרים ותוכניות לימודים מיושנות (קציר ופרייחזן, 2018; משרד מבקר המדינה, 2020). דוגמה אחת לכך היא תוכנית הלימודים "כאזרח רענן" הנלמדת בבתי ספר המגישים את תלמידיהם לבגרות (מנחם הכהן, תשע"ז). תוכנית זו דלה ו"טכנית" בעיקרה, איננה תואמת את המסגרת הערכית הממלכתית ומציגה את המדינה ואת הגופים המדינתיים (משטרה ובתי המשפט) כגופים זרים חיצוניים ו"אויבים" לקהילה החרדית.

להעדרם של לימודי האזרחות מתוכנית הלימודים ולהעדרה של השקפה אזרחית מסדר היום החרדי יש מחיר. ההתנגדות למדינה והזלזול בחוקיה ובמוסדותיה תורמים להקצנה ולהחרפת המתח והניכור בין החברה החרדית והחברה הכללית; הם אף גורמים לאסונות כבדים בחברה החרדית, כגון התפשטות חמורה של מגפת הקורונה. קולות מתוך הקהילה החרדית עצמה קוראים היום לאימוץ השקפת עולם המתייחסת לא רק לקהילה פנימה אלא גם לקשר שבין הקהילות, לזהות המשותפת ולאחריות המשותפת של כלל הקבוצות ובני האדם החיים בישראל (ראו למשל את תפיסות היסוד של כתב העת 'צריך עיון').

התהליך הדרוש, שבו תתגבש אזרחות חרדית-ישראלית, איננו חף מקשיים. כדי לשלב את החרדים בחברה הישראלית הכללית נדרשים שני הצדדים לגלות גמישות וסובלנות, לפתח יכולת להכיל ולקבל שונות ולטפח תפיסות עולם מגוונות, אשר לעיתים מאתגרות את בסיס קיומן של הקהילות. יחד עם זאת וכפי שנראה בהמשך הפרק, זהו תהליך מחויב המציאות ובר ביצוע.

בחלק זה אנו מבקשים להציע מתווה ראשוני לתוכנית חינוך חרדית "תומכת אזרחות" - כזו שתקנה לתלמידים החרדים ידע ומיומנויות להבנת המסגרת המדינית שבה הם חיים ולהבנת השפעתם על כלל האזרחים. תוכנית מסוג זה תספק לתלמידים ולתלמידות חרדים כלים לבניית הגשרים בין מערכות הערכים השונות והמגוונות, מתוך סולידריות ומתוך שאיפה משותפת לחיים טובים. לצורך כך נתייחס בפרק זה לחרדים כמקשה אחת ללא אבחנות בין הזרמים השונים מאחר ואחוז הגברים החרדים הלומדים לימודי אזרחות לבגרות הוא ממילא נמוך.

ראשית נתייחס לתפיסות האזרחות הרווחות בחברה החרדית ולקשיים המתעוררים אל מול הערכים שמערכת החינוך הממלכתית מבקשת להנחיל לתלמידיה. בהמשך נתייחס לאפשרות לקיים דיאלוג בין שתי התפיסות ונציע דוגמה לתוכנית לימודים אפשרית באזרחות לחברה החרדית.

1.1 האזרחים החרדים בישראל - השתלבות מתבדלת

ניכר פער בין תחושת השייכות של אזרחים חרדים רבים עם המדינה ועם החברה היהודית וכן שאיפתם להשפיע ולעצב את דמותה לבין דחייה של עקרונות וערכי ליבה דמוקרטיים. פער זה בא לידי ביטוי לאורך השנים בהתבטאויות של מנהיגי הציבור החרדי (מ"נאום השפנים והחזירים" של הרב שך ועד ההתנגדות החרדית האחרונה לממשלתו של נפתלי בנט), בסקרי עומק המשקפים תפיסה של התבדלות, הגנה על ערכי החברה ודחייה של הרעיון הציוני, וכן שאיפה להשפיע על הציבור הישראלי כולו.

על פי סקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה בשנת 2021 (שטרן, יפה, מלאך, מלחי ופרידמן, 2022) הרוב המכריע של החרדים שמחים לחיות בישראל ואף גאים במדינתם, בהישגיה ובהצלחותיה, גם אם אינם

מקבלים או אף דוחים לחלוטין את האתוס הציוני ואת האידאה של מדינה לאומית מעשה ידי אדם. גם בהשוואת עמדות לאורך זמן ניכר כי יותר ויותר חרדים מקשרים בין הנרטיב הדתי למעשה הציוני (המדינה והתנועה הציונית כמעשה אלוהי) אם כי הרוב המכריע - מעל ל-50% - עדיין מתנגדים לכך. שלילת הרעיון הציוני נדחקה הצידה גם כאשר בוחנים את נכונותם של החרדים להשפיע על הזירה הציבורית בישראל ולעצב אותה. רוב החרדים חשים שבישראל הם בעלי כוח והשפעה חברתית משמעותית.

כ-70% מהציבור החרדי סבורים כי הם משתייכים לקהילה חזקה ומשפיעה ונתון זה קשור גם לתפיסתם בנושא נישואים אזרחיים. מעל ל-90% מהם מתנגדים לחקיקת נישואים אזרחיים, לא בשל האפשרות לפגיעה בקהילתם האוטונומית אלא בשל הסכנה לפגיעה ביהדות ובישראל כמסגרת הפוליטית היהודית שהם אחראים לשמר. במילים אחרות, רבים מהחרדים בישראל תופסים את ההשפעה הפוליטית של קהילתם כאמצעי אשר לא רק מגן על זכותם לחיים נבדלים המוגנים מהשפעות זרות, אלא גם מקדם את תפיסת עולמם בקרב כלל אזרחי המדינה.

אשר לתפיסת הדמוקרטיה, הסקר מצביע על דחייה מוחלטת של ערכי החיים המשותפים ושל ההסדרים והעקרונות המאפשרים אותם. 93% מהנשאלים הצהירו שאין להם אמון במערכת המשפט, ל-79% מהם אין אמון במשטרה ושיעור דומה של חרדים הצהירו כי הם אינם חשים שמוסדות אלו נוהגים בהם בשוויון ובהגינות. רמת האמון הגבוהה יחסית שלה זוכה הכנסת ("רק" 62% סבורים שהכנסת איננה נוהגת כלפיהם בהגינות ובשוויון) מיוחסת לייצוג הנרחב של נציגי החברה החרדית, המבטאים את עמדות המגזר ואת האינטרסים שלו במידה גבוהה יותר מהמוסדות האחרים (שטרן ועמיתות, 2022).

עמדות דומות באות לידי ביטוי גם בתפיסות הנוגעות למקור הסמכות: מעל 45% מהחרדים אינם מקבלים את סמכותה של הכנסת להכריע בעניינים הנוגעים ישירות לחייהם, כגון הפרדה מגדרית, גיוס בני ישיבות, הלכות השבת במרחב הציבורי ונישואים אזרחיים, ובמקום זאת מעדיפים את סמכותם של הרבנים והמנהיגים הדתיים בעניינים חברתיים, מדיניים, ביטחוניים וכלכליים. בנושא מידת הסובלנות וההכלה שמגלים בני החברה החרדית כלפי אורחות חיים ותפיסות עולם שונות משלהם משתקפת מגמה דומה של דחיית רעיון השוויון הליברלי: מעל 75% סבורים שלאזרחים ערביים מגיעות פחות זכויות ומשאבים ודוחים את השוויון כלפי נשים. הפתיחות לאחר נתקלת גם היא בגישה בדלנית המתגוננת מפני השפעות חיצוניות, ויש נכונות מועטה יחסית לקבל כשכן או כחבר את מי שאורחות חייו רחוקים מחייהם.

במונחי החיים הדמוקרטיים בתוך קהילה של קהילות, ניכר שהעמדה החרדית הנפוצה ברחוב ובזירה הפוליטית אינה עולה בקנה אחד עם עקרונות הדמוקרטיה המגוונת שאליה שואפת מדינת ישראל. לצד הדחייה המוחלטת של מערכות ערכים וקהילות נוספות שאינן שייכות לחברה החרדית, בולטת בהעדרה גם תפיסת הסולידריות, הערבות ההדדית ותפיסת העצמי כחלק מקהילה אחת בין קהילות רבות, הדנות ביניהן על הגדרת הטוב המשותף ועל האסטרטגיות להשגתו.

תפיסת העולם הפרטיקולרית הצרה, השזורת בתחושת עליונות טבעית ובפטרונות, מגבילה את יכולתם של אזרחים חרדים לקבל את קיומם של אורחות חיים השונים משלהם בלי לנסות לשנות אותם. כמו כן, היחס האינסטרומנטלי למוסדות ולמסגרות המדינתיות שולל את הלגיטימציה מכל החלטה שאיננה תואמת את האמונה הדתית או משקפת את סמכותם של הרבנים. החרדים במונח זה אינם רואים עצמם חלק ממערכת גדולה של כללים והסדרים שנועדו להגן על כלל הקהילות, אלא כמיעוט אוטונומי ובדלני הנאבק על שימור האינטרס המגזרי.

מצב זה, שבו קבוצה בעלת השפעה הולכת וגדלה איננה מקבלת את כללי המשחק ואיננה חשה שותפות וסולידריות כלפי הקבוצות האחרות, מסכן את עצם קיומו של ההסדר הדמוקרטי ופוגע באופן עמוק במרקם החיים החברתי וביחסים שבין הקבוצות. בשנים האחרונות אנו עדים לקיטוב הולך וגדל בין החברה החרדית

לחברה הישראלית הכללית; ביטויים של הסתה ושלילת הלגיטימציה של האחר הפכו לחלק כמעט בלתי נפרד מהמציאות הפוליטית והחברתית, ואיתם גם העימותים הפיזיים וגילויי האלימות המסוכנים בין כל הצדדים.

התפרצות מגפת הקורונה ופגיעתה החמורה בחברה החרדית הביאו לידי ביטוי מוחשי את הסכנה הטמונה באוטונומיה פנימית ובדחייה של סמכות המדינה. סכנה גדולה לא פחות טמונה גם במישור החינוכי. כאשר מוסדות רבים ממשיכים לחנך להשקפה מיושנת שאיננה הולמת את המציאות הישראלית ואת חיי היום-יום של התלמידים, הולך וגובר הסיכוי להקצנה אידיאולוגית ולא־מוֹץ תפיסות עולם פשטניות וחד־ממדיות, או לחלופין לחשיפת ה"שקר החרדי" שסופו ניכור והתרחקות.

לנוכח המשבר והסכנות הרבות הטמונות בו אנו מבקשים להצטרף לקבוצה הולכת וגדלה של מנהיגים, אנשי תקשורת וחינוך ורבים אחרים בחברה החרדית, המעוניינים לזנוח את מערכת היחסים הלעומתית הרואה במדינה גוף זר, ובמקום זאת לקדם השקפת עולם אזרחית שבה נשקלת טובת הציבור החרדי בתוך טובת המדינה כולה (ישי, 2020; פישהוף, 2020; פפר, 2020).

1.2 בין הקהילות: האם וכיצד ניתן לחנך לחיים משותפים?

שלוש מערכות ערכים אזרחיות העומדות בליבו של החינוך הממלכתי (לפי מטרות חוק חינוך ממלכתי) נחשבות מנוגדות להשקפת העולם החרדית:

1. לאומיות ודמוקרטיה: "להנחיל את העקרונות שבהכרזה על הקמת מדינת ישראל ואת ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ולפתח יחס של כבוד לזכויות האדם, לחירויות היסוד, לערכים דמוקרטיים, לשמירת החוק, לתרבותו ולהשקפותיו של הזולת, וכן לחנך לחתירה לשלום ולסובלנות ביחסים בין בני אדם ובין עמים" (סעיף 2 בחוק חינוך ממלכתי).

2. זהות משותפת וסולידריות אזרחית: "לטפח מעורבות בחיי החברה הישראלית, נכונות לקבל תפקידים ולמלאם מתוך מסירות ואחריות, רצון לעזרה הדדית, תרומה לקהילה, התנדבות וחתירה לצדק חברתי במדינת ישראל" (סעיף 9); "לחנך לשירות משמעותי בצה"ל" (סעיף 13); "לחזק את כוח השיפוט והביקורת, לטפח סקרנות אינטלקטואלית, מחשבה עצמאית ויוזמה, לפתח מודעות וערנות לתמורות ולחידושים" (סעיף 7).

3. פלורליזם תרבותי, דתי וערכי: "להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסייה הערבית ושל קבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל" (סעיף 11); "להעניק שוויון הזדמנויות לכל ילד וילדה, לאפשר להם להתפתח על פי דרכם וליצור אווירה המעודדת את השונות ותומכת בה" (סעיף 8).

בזהות החרדית, לעומת זאת, מושם דגש על הזדהות קהילתית ומגזרית על פני הלאומית והאזרחית. נוסף על כך, המוסדות הדמוקרטיים נתפסים כהסדר אופרטיבי מוגבל ולא כרעיון ערכי־מהותי של השתתפות האזרחים בהכרעות הנוגעות לחייהם. הטמעת רעיונות של אוטונומיה, בחירה חופשית ושוויון במובנו הליברלי נתפסים כאיום ממשי, המסכן את האמונה הדתית ואת אורח החיים הבדלני בחברה החרדית.

הניגוד שבין מערכת הערכים החרדית לבין מערכת הערכים הדמוקרטית־לאומית משמש כבר שנים רבות כר פורה לקונפליקטים ולמאבקים. ביסודם של מאבקים אלו ניצב המאבק על האוטונומיה: זכותה של החברה החרדית לאוטונומיה בבחירת אורחות חייה, ערכיה והחינוך שתעניק לילדיה לעומת זכותם האוטונומית של כל תלמיד ותלמידה חרדים להישף לעולם החיצוני השונה מהמציאות המוכרת להם ולבחור בעצמם את

השקפת עולמם. צלע שלישית במאבק על האוטונומיה היא זכותה וחובתה של חברה דמוקרטית להגן על אופייה הרבת-תרבותי ולהבטיח יחסים תקינים וסובלניים בין הקבוצות השונות (פפר, 2018).

החלטות מדיניות, כיפופי ידיים והתגוששויות פוליטיות, חברתיות ומשפטיות הביאו לאורך השנים להמשך ההסתגרות של החברה החרדית והניכור כלפיה, ללא אפשרות מעשית לפתרון. משימתנו בדוח זה היא למצוא דרך אחרת, כזו המכבדת את זכותה של הקהילה החרדית לאוטונומיה אך פותחת פתח לדיאלוג, להשתתפות חברתית-פוליטית ולאחריות חברתית לטוב המדיני.

דרך כזו תגדיר את מינימום הערכים ההכרחי לחיים אזרחיים משותפים ("ערכים דקים") ותשאיר נושאים הקשורים לנומרות ולאורחות החיים לבחירתה האוטונומית של כל קהילה וקהילה. דיונו של אלכסנדר (ראו פרק 1) בחינוך הראוי לאזרחות גורס כי חינוך כזה יכול להתבצע באמצעות שתי פדגוגיות משלימות: (א) הפדגוגיה של המקודש הכוללת חינוך לאורח חיים ספציפי, תרבות, מנהגים, אמונות וטקסים; (ב) הפדגוגיה של השונות, הכרוכה בהכרת האחר ואורחות חייו השונים ובניהול יחסים הדדיים על בסיס ערכים מינימליים משותפים.

הדיאלקטיקה המתמשכת שבין השונה למקודש מבססת גם את מערכות היחסים שבין הקהילות ודורשת מהן ומהאזרחים החברים בהן יכולת לדון בעניינים הנוגעים לטובת הכלל. הבסיס הערכי ליחסים כאלו נובע מאתיקה הדאגה של נל נודינגס (Noddings, 1984) ומההומניזם האחר של עמנואל לבינס (Levinas, 2005) הרואים בזולת, במקרה זה אזרחי הקהילות האחרות, אנשים שאנו מחויבים לדאוג לרווחתם.

הצעתו של אלכסנדר מאפשרת לדון גם בשאלת האזרחות החרדית ומציעה לחברה החרדית לכבד את הציבוריות הכללית ולקחת בה חלק, בלי לוותר על הקהילה הייחודית, על האמונה הדתית ועל השקפת העולם, ובלי לכפות על התלמידים בחירה מאולצת בין אורחות חיים שונים בערכם. אם כן, מהי אותה "תוכנית ליבה" אזרחית? מהו סל הערכים המשותף הטמון בחובו ומה הם הערכים הנשארים לשיקולן של הקהילות השונות, החרדיות והאחרות?

השתתפות בחברה הישראלית איננה תלויה במחויבות לרעיון הציוני ואיננה מחייבת את האזרחים לקבל תפיסה קונקרטית כלשהי של היהדות. מחויבותה של המדינה באה אם כן לידי ביטוי בהגנה על הקהילות השונות ועל היחסים בניהן. יחסי הדאגה והאחריות ההדדית שבין הקהילות באות לידי ביטוי בנכונותם של האזרחים להביע ביקורת ולחתור להשגת צדק.

מטרת ההמלצות בהמשך אינה להקנות סט ערכים לאומיים-ליברליים "גדושים" הסותרים את השקפת העולם החרדית; במקום זאת אנו שואפים להטמיע מערכת ערכים "דקים" הכוללת תפיסות, מיומנויות ופרקטיקות שיאפשרו חיים משותפים ויקדמו זהות וסולידריות בין-קהילתית לקראת טוב אזרחי ישראלי משותף.

דמות הבוגר העומדת לנגד עינינו היא אדם שישתתף באופן מלא בחברה הישראלית ובמוסדותיה. הוא יכיר ויבין את תפקידן של הרשויות השונות ואת חשיבותן של נקודות האיזון והביקורת ביניהן, יהיה מודע לקיומן של קבוצות וקהילות שונות משלו ויכיר בזכותן להתקיים לצד הקהילה שלו גם כאשר הוא עצמו איננו מקבל אותן.

כאזרח שותף עליו לגלות סולידריות והזדהות עם כלל האזרחים ולהכיר בהשפעת הפעולות שלו עליהם ובאחריותו הכוללת לתוצאות ולהשלכות של מעשיו. אזרח העתיד, מכל אחת מהקהילות, צריך לשאוף לצדק חברתי ולגלות ביקורתיות כלפי כוח יתר וכפייה לא מוצדקת במובן הרחב, ולא רק מנקודת המבט של הקהילה שלו וכלפיה.

2. המלצות עקרוניות לבניית תוכנית ללימודי אזרחות בחברה החרדית

המלצותינו לבניית תוכנית ללימודי אזרחות בחברה החרדית עוסקות במיומנויות ובתכנים הנלמדים, במבנה התוכנית ובמידת הצלחתה. בסעיפים הבאים נדון בהרחבה בכל אחד מהם.

2.1 מבנה התוכנית והתכנים

תוכנית הלימודים שאנו מציעים היא במידה רבה תמונת ראי של תוכנית הלימודים המיועדת למגזר הכללי. תוכנית זו נועדה להתאים לצרכים ולמאפיינים הייחודיים של החברה החרדית, הן מבחינת רמת הידע הבסיסית של התלמידים, הן מבחינת השקפת העולם ומערכת הערכים המקיפה אותם.

החברה החרדית מתנגדת בדרגות שונות ל"סיפור הציוני" ולנרטיב של תקומת הבית והעם היהודי. משכך עלינו למצוא נקודת מוצא והזדהות שונה, כזו שתקנה לתלמידים ולתלמידות תחושת שייכות והזדהות עם המדינה ואזרחיה, בלי שיצטרכו לוותר על סט הערכים והאמונות ועל השקפת העולם הרלוונטית להם. לצורך כך אנו מציעים שלא לפתוח את הלימודים עם מגילת העצמאות כפי שנהוג בתוכנית הלימודים הכללית, אלא להתייחס ראשית לקשר הבסיסי ביותר בין התלמידים למדינה באמצעות השאלה "מדוע המדינה רלוונטית לחיי?" ולהתייחס לאופנים שבהם המדינה משפיעה על היבטים במציאות היום-יומית.

העברת המיקוד מקדושת הנרטיב הציוני לנרטיב שבמרכזו יחסי אזרח-מדינה תבוא לידי ביטוי גם בהמשך התוכנית, בפרקים העוסקים בעקרונות מדיניים-אוניברסליים. יתר על כן, יוסבר בתוכנית מדוע המסגרת של המדינה, על אף המתחים, הקשיים והווייתורים הכרוכים בה, היא האפקטיבית, היעילה והבטוחה ביותר לחיות בה. למעשה, זהו מעין "רמזור" המסדיר את תנועתם של אזרחים וקהילות רבות ושונות ומאפשר את החיים המשותפים. לפי תפיסה זו, "הרמזור" המייצג את המדינה איננו מבטא אמונה או ערך רוחני ועל כן איננו עומד בסתירה לאורח החיים ולהשקפה החרדית.

הערכים שעליהם מבוססים עקרונות הדמוקרטיה, השוויון, כבוד האדם, רעיון הייצוג והגבלת הכוח יוצגו, גם הם, מנקודת המבט החרדית. בהקשר זה יודגשו היבטים שיש לגביהם הסכם, למשל שוויון בפני החוק ולא שוויון בין ערכים או זכותו של כל אדם לחיות ברווחה כפרשנות לערך כבוד האדם.

באופן דומה, אנו מציעים להתייחס גם לזהותה היהודית של המדינה כמאפיין לאומי-תרבותי אשר איננו נובע או מבוסס על עקרונות דתיים והלכתיים. המדינה הוקמה על ידי יהודים חילוניים כחלק מתנועה היסטורית של תחיית הלאומיות, ומידת מחויבותה ליהדות נמצאת בדיאלוג תמידי ומתוח בין הקהילות הדתיות והחילוניות המרכיבות אותה.

ההתייחסות בתוכנית למבנה המשטר ולשיטת הממשל בישראל תכלול סקירה של חוקים, הסדרים ופרוצדורות הקשורים באופני העבודה השוטפים של גופים שלטוניים בישראל ושל הרעיונות העומדים ביסודם. חלק זה נועד לאפשר לתלמידים להבין תהליכים ומהלכים פוליטיים כמו גלגולה של הצעת חוק או תפקידי הממשלה וועדות הכנסת, תהליכים משפטיים כמו הגשת עתירה לבג"ץ ונושאים אזרחיים כמו תפקיד התקשורת, ביקורת ציבורית או זכות המחאה וההפגנה.

חלק זה יהיה דומה, במידה רבה, לחומרים הנסקרים בספר האזרחות הכללי. יחד עם זאת, אנו מציעים כי לצד הצגת מבנה הרשויות השונות וסקירת נושאים כמו ביקורת השלטון והפרדת הרשויות, בתוכנית החרדית יושם דגש על הזכות למחאה ציבורית ועל עצרות והפגנות המהוות חלק מרכזי מערוצי ההשתתפות האזרחית בחברה החרדית.

בחלק זה ניתן גם להשתמש בדוגמאות הלקוחות מאירועים אקטואליים למגזר: הפגנת הרבבה כנגד גיוס בני הישיבות (2014), שביתת הרעב של ח"כ פרוש מיהדות התורה (2003) והמחאה על המדיניות הכלכלית והקיצוץ בקצבאות שהנהיג שר האוצר, דאז, בנימין נתניהו. דוגמאות אלה אינן נחשבות למשמעותיות במיוחד לתלמידים מהמגזר הכללי, אך הן חלק מרכזי וחשוב בחוויותיהם של תלמידים ומשפחות חרדיות וביחסיהן עם המדינה ועם מוסדותיה. מסגור המחאות כאקט אזרחי לגיטימי יקדם את הבנת המושג "מחאה ציבורית", אך לא פחות חשוב מכך יטמיע בתלמידים הכרה ברעיון כי ביקורת על השלטון היא חלק מהחיים הדמוקרטיים ומבטאת שייכות ובעלות.

אנו ממליצים להתמקד בהטמעת סט מצומצם יחסית של ערכים דמוקרטיים, שהם הבסיס לחיים משותפים במדינה. כלומר, לא לקדש ערכים אזרחיים ולהתייחס להיבט הדמוקרטי כפרוצדורה תועלתנית אך אפקטיבית והגיונית, ולפיקך בעלת חשיבות עצומה ומחייבת עבור כלל אזרחי המדינה.

חיבור לתכנים דתיים "קדושים" יוצג בתוכנית אך ורק אם הם מקושרים באופן ישיר לתוכן, ומתוך מטרה להסביר ולהמחיש לתלמידים את העיקרון המדובר בשפה המובנת להם. למשל, אפשר לשאול במה דומה עיקרון הכרעת הרוב לעיקרון ההלכתי של "אחרי רבים להטות", או במה דומה עיקרון "כבוד האדם" ל"כבוד הבריות". בשני המקרים מודגש כי החיבור בין ההלכה לחוקי המדינה ולעקרונות הדמוקרטיה איננו מחויב המציאות וכי הציות לכללים איננו משקף את ההלכה או נובע ממנה.

רובד משמעותי נוסף של התוכנית קשור בחינוך לשונות ולחיים משותפים - עקרונות שיש בהם אתגר משמעותי ביותר בחינוך לדמוקרטיה בכלל ובחברה החרדית בפרט. חשיפת השקפות העולם והדעות המגוונות חיונית, אומנם, לאפשרות של חיי "קהילה בין קהילות", אך טמונה בה גם סכנה עצומה לערעור הזהות המתבדלת. אם כן, כיצד נוכל, כאנשי חינוך המבקשים לחנך תלמידים ותלמידות חרדיים, לחשוף בפניהם השקפות עולם מגוונות בלי לפגוע בערכים הדתיים העמוקים שביסוד החברה ומערכת הערכים של הקהילה?

למשל, בנושא היחס לציונות אנו מציעים להציג לתלמידים את כל קשת העמדות החרדיות, החל מדחייה והתנגדות מוחלטת לציונות כהשקפתם של רבי יואל טייטלבוים ומנהיגי העדה החרדית ועד לקבלתה כנתון "בדיעבד" ולגישה פרגמטית יותר כהשקפת החזון איש ואגודת ישראל הנפוצה כיום בקרב מרבית הציבור החרדי.

דיון מסוג זה, שבו עמדות אנטי-ציוניות מובהקות מוצגות כלגיטימיות, איננו מתקיים באף אחת מתוכניות הלימודים הממלכתיות. יחד עם זאת, אנו סבורים כי הדיון הוא חלק מהשיח הציבורי היום-יומי בחברה החרדית, וככזה יש להציגו גם לתלמידים. נוסף על כך, זוהי הזדמנות לאפשר לתלמידים להציג דעות שונות ומגוונות ולקיים ביניהם שיח מכיל וסובלני בסוגיה אשר אין לגביה הסכמה חברתית ודתית מוחלטת.

לעומת זאת, התפיסה הציונית שכמעט אינה נלמדת בחברה החרדית, תוצג באופן הגון אך בצמצום יחסי, ובלי להקדיש מקום למורכבות ולזרמים המרכיבים אותה. מחלוקות אקטואליות יותר כמו חובת הגיוס לצבא וההתנגדות לגיוס לצבא חילוני, הנגזרות מהיחסים המורכבים עם התנועה הציונית, יוצגו גם הן כחלק מהדיון על יחסי דת ומדינה. חשוב להציג מנקודת המבט החרדית תוך כדי התייחסות למציאות הרווחת שבה מנהיגים מרכזיים ומרבית הציבור החרדי נמנעים למשל מחגיגת יום העצמאות או מתפילה לשלום חיילי צה"ל.

סוגיית היחס שבין הדת היהודית למדינה הדמוקרטית תוצג גם היא בהרחבה יחסית ובליווי דוגמאות הממחישות את הקונפליקט שבין ערכים דתיים-הלכתיים לעקרונות דמוקרטיים, וכן תוצג העמדה החרדית המקובלת ביחס לקונפליקט זה. למשל, המקרה של עצירת עבודות הבנייה של גשר יהודית בתל אביב

באוגוסט 2018, אשר תוכנו להיערך בשבת כאשר התנועה בכבישים דלילה. המתח במקרה זה בא לידי ביטוי בדרישה למנוע חילול שבת מחד גיסא למול הצורך לשמור על זכויות הפרט ולמנוע פגיעה בנהגים המשתמשים בנתיבי אילון, מאידך גיסא.

בדיון ובדוגמאות נוספות שיעלו בעקבותיו, חשוב לשים דגש על המצב הדיאלקטי שבו מדינת ישראל, חוקיה ומוסדותיה אינם בהכרח דתיים ולא ניתן לצפות מהם לשרת את ההלכה, אך מנגד הקהילה החרדית מחויבת להעמקת הזהות היהודית בישראל ולהרחבת ההשפעה החרדית בתחומים אלו. דוגמאות מוחשיות להשפעה לאורך השנים יוצגו בתוכנית בהרחבה, ביניהן חוק הרבנות הראשית לישראל, תש"ם-1980; חוק איסור הונאה בכשרות, תשמ"ג-1983; חוק חג המצות (איסורי חמץ), תשמ"ו-1986; וחוק איסור גידול חזיר, תשכ"ב-1962. חוקים אלו נחקקו בלחץ הציבור החרדי ונבחריו, לא רק כאינטרס מגזרי אלא למען החברה הישראלית כולה.

העיסוק במחלוקות שבין החברה החרדית לכללית יחשוף את התלמידים לתפיסות ולאורחות חיים שונים מחייהם, ואף יש אפשרות שעיסוק זה יערער על אמיתות ועל תפיסות עולם שנחשבו מוחלטות בעיניהם. יחד עם זאת, הדבר ייעשה מתוך סובלנות וכבוד להקשר ההיסטורי והתרבותי, תוך כדי המשך "קידוש" התפיסה החרדית שאותה מבקשים לשמר. הפולמוסים השונים אומנם יוצגו כהווייתם - שתי מערכות מתחרות של ערכים - אך נקודת ההזדהות והמבט תהיה החרדית.

אנו סבורים כי מהלך זה הוא צעד אחד קטן אך משמעותי בחשיפת התלמידים למורכבות החברה הישראלית ולתפיסות העולם הרווחות בה. בכך אנו מעניקים להם כלים להבנת המפה האזרחית ולהשתתפות בדיאלוג בין-קהילתי, בלי ליצור סימטריה מלאכותית ובלי לוותר על הדגשת התפיסה החרדית והטמעת הערכים הפרטיקולריים החרדיים.

נקודת המוצא ורמת הידע של התלמידים החרדים היא שיקול משמעותי בפיתוח התכנים בתוכנית. רובם המכריע, אם לא המוחלט, של התלמידים כלל אינו מודע לקיומן של מסגרות המדינה ולקשר בינן ובין האזרחים והקהילות השונות. מושגים בסיסיים הקשורים באזרחות, עבודת הממשלה, בתי משפט, זכויות ועוד אינם מוכרים להם, ופעמים רבות מעורבותם האזרחית מסתכמת בידעה על קיומן של בחירות שבהן מצביעים המבוגרים. משכך יש להקדיש זמן רב להקניית הידע הבסיסי ביותר לפני שדנים בנושאים הנידונים בהרחבה בתוכנית הלימודים הכללית, כמו המפה הפוליטית בישראל, סמכויות בית המשפט העליון או המהפכה החוקתית.

2.2 הקניית כלים ומיומנויות להשתתפות אזרחית

לצד מרכיבי התוכן והידע המוקנה לתלמידים ישנה חשיבות עצומה גם להקניית מיומנויות ודרכי חשיבה שיתופית - חלקן שונות, במידה זו או אחרת, מאלו הנהוגות במערכת החינוך החרדית. יכולת הדיון והוויכוח, הצגת טיעונים מנומקים וחשיבה ביקורתית ורפלקטיבית שגורות אומנם בשיח ובפרקטיקה ההלכתית-דתית, אך אינן נפוצות במישור האזרחי-חברתי היום-יומי. אנו סבורים כי היכולת להשתתף בדיון העל-קהילתי, כזה הנוגע לטוב הכללי ולא המגזרי, הוא מרכיב קריטי בבניית היכולת והמוטיבציה של התלמידים להשתתף במערכת החברתית-דמוקרטית, ביצירת תחושת שייכות ואחריות משותפת, מהסוג שחסר כיום בחינוך האזרחי-חרדי.

שתי יכולות מקבילות ומשלימות נחשבות בעינינו לחשובות במיוחד ועליהן הושם דגש בבניית התוכנית: מיומנות דיון וטיפוח סולידריות אזרחית הכוללת פיתוח השקפת עולם רחבה וציבורית.

● מיומנות דיון

חשוב שלתלמידים תהיה יכולת לקשר בין המציאות הפוליטית והציבורית לידע שרכשו בכיתה. לצורך כך, יש לזמן אפשרות לחשיבה עצמאית ולדיון בנושאים שאינם רק "אקטואליים" אלא גם רלוונטיים ובעלי משמעות לחברה החרדית ולחיייהם של התלמידים. במסגרת התוכנית יידרשו התלמידים לעבד את החומר הנלמד ולהביא את המושגים השונים לידי ביטוי בהבנה ובהסברה של המציאות האזרחית הסובבת אותם: בחינת המועמדים לבחירות לכנסת, ניתוח אירוע מחאה בהתאם למושגים שנלמדו (הרשויות המאשרות אותה ומטרות ההפגנה) כיצד באים לידי ביטוי חוקי המדינה היהודיים בחדשות ועוד.

פיתוח היכולת לגבש דעה עצמאית ייעשה באמצעות משימות שידרשו מהתלמידים להציג עמדות בעד ונגד סוגיה מסוימת, הרלוונטית לציבור החרדי. דוגמה לסוגיה כזו יכולה להיות פעילות הגמ"חים: מצד אחד זוהי פעילות התנדבותית חשובה ומצד שני זהו סוג של הפרטה לפעילות רווחה שאמורה להיות באחריותה של המדינה. כמו כן אפשר לבקש מן התלמידים לגבש את עמדתם בנושא כלשהו ולהציגה באופן משכנע.

גיבוש עמדה ביחס לצינונות, למשל, ינוע בין שלילה מוחלטת של המדינה לבין קבלתה מתוך פרגמטיות וכעובדה שבדיעבד; הדעות ביחס לחוק השבות (אשר מוגדר בו מיהו יהודי לצורך זכאות לעלייה לישראל וקבלת אשרת עולה) ינועו קרוב לוודאי בין קבלה מסוימת של ההגדרות המוצעות בו לבין היצמדות להגדרה ההלכתית. אפשרויות החורגות מגדר הנורמה החרדית כמו קריטריונים אוניברסליים לאזרחות, קבלת הערכים והרעיונות הצינוניים או שלילת זרמי החינוך החרדים יופיעו, אם בכלל, בשוליים בלבד.

יחד עם זאת, מנקודת המבט החרדית אנו סבורים כי דווקא הצמצום לדיון בסוגיות שנמצאות בתוך הנורמה החרדית הוא שיאפשר לתלמידים את ההתבוננות הביקורתית הרפלקטיבית הנדרשת מהם ואת גיבוש הדעה העצמאית. לעומת זאת, דיון בסוגיות שאינן מוכרות להם או אינן רלוונטיות לחייהם (לדוגמה, בעד או נגד מדינת כל אזרחיה, בעד או נגד משפחות להט"ביות), לא רק שלא יהיה מובן לתלמידים אלא גם עלול לעורר התנגדות ודחייה. לעומת זאת, הבחירה בסוגיות שהן בתוך הנורמה החרדית תאפשר להציג לתלמידים מגוון רחב של דעות מורכבות שכולן יכולות להיחשב בעיניהם כלגיטימיות. כך ניתן לתרגל גיבוש עמדות והצגתן באופן עצמאי.

מרכיב נוסף של מיומנויות הדיון קשור ביכולת להאזין למגוון דעות, להכיל אותן ואולי אף ללמוד מהן. כאן ישנה חשיבות מרכזית לדיונים הנערכים בכיתה. כחלק מהתוכנית, נעודד את המורים שלא להסתפק בתרגילים הכתובים שמגיש כל אחד מהתלמידים אלא לאפשר לתלמידים להציג את עמדותיהם בפני הכיתה ולהתעמת עם דעות המנוגדות לשלהם. אנו מצפים מהמורה ליצור אווירה כיתתית בטוחה, שבה כל תלמיד ותלמידה יחוו בנוח להציג את דעתם וכן להגיב, להשתכנע או להתנגד לדעות האחרות. אווירה כיתתית כזו תקנה לתלמידים לא רק יכולות דיוניות אלא, לא פחות חשוב מכך, יכולת לסיים את הדיון ללא הכרעה ברורה ולקבל את אפשרות קיומן של דעות רבות ושונות לצד דעתם שלהם.

● טיפוח סולידריות

טיפוח הסולידריות האזרחית והשקפת העולם הציבורית יתאפשר בתוכנית הלימודים באמצעות העיסוק הנרחב בנושא מדינת הרווחה - מערכת אזרחית רחבה בעלת משמעות והשלכות גם בחיי היום-יום של התלמידים. רעיון מדינת הרווחה והגדרתה משקף רעיונות וערכים דמוקרטיים שהוצגו בחלקים הראשונים של התוכנית ומביא לידי ביטוי מוחשי את חובתה העקרונית של המדינה לדאוג לאיכות חייהם ולרווחתם של כלל האזרחים.

כאן יוצגו בפני התלמידים ערכי יסוד ליברליים-דמוקרטיים וסוציאליים כמו שוויון, כבוד האדם וזכויות

יסוד, כיצד הם באים לידי ביטוי בחקיקה בישראל (חוק חינוך חובה, ביטוח בריאות ממלכתי, שכר מינימום, קצבאות וכיוצא באלה) ובהמשך גם בהסדרים בפועל - מערכת הבריאות, ביטוח לאומי ומסגרות הרווחה השונות. הנגדת מערכת הרווחה של המדינה למערכת הגמ"ח הנפוצה בקהילות החרדיות תמחיש את רעיון הזכויות האוניברסליות: צדק המבוסס על החובה של המדינה לדאוג לאיכות חייהם של אזרחיה לעומת "צדקה" המבוססת על טוב ליבם ורוח הנתינה של האזרחים.

הדיון שיתפתח יזמין את התלמידים לראות עצמם חלק בלתי נפרד ממערכות המדינה ולחשוב באופן רחב, רפלקסיבי וביקורתי על ההסדרים המשפיעים על חייהם. השימוש בדוגמה של גמ"ח כהסדר המשקף תפיסת עולם נאו-ליברלית "מדבר" בשפתם של התלמידים ומתוך עולמם, מאפשר להם להבין רעיונות פוליטיים אוניברסליים כמו סוציאליזם דמוקרטיה לעומת נאו-ליברליזם ואף לגבש עמדה עצמאית ביחס לרעיונות הללו.

זאת ועוד, ההתמקדות במדינת הרווחה כמרכיב מרכזי במדינה הדמוקרטית משמעותי במיוחד ליצירת החיבור והזדהות של התלמידים עם ערכי המדינה וליצירת תחושת שייכות. בשונה ממערכות אזרחיות אחרות, הרעיונות העומדים בבסיס מדינת הרווחה זוכים להסכמה רחבה.

נוסף על כך יתרגלו התלמידים בתוכנית המוצעת גם השתתפות בהשפעה על המדיניות. בתרגילים מעשיים שיוצגו לבחירתם אנו מציעים לבקש מהתלמידים לכתוב בעצמם נייר עמדה בנושא אזרחיים דוגמת סוגיית המים, הפסולת ברחובות, סל המוצרים המפוקחים ומידת ההשקעה בתרבות - כולם עוסקים בחיי היום-יום של התלמידים ומשפיעים עליהם, אך הם גם בעלי השלכות רחבות על הטוב האזרחי הכללי בישראל.

על התלמידים יוטל להגדיר את הסוגיה האקטואלית הנידונה בהרחבה, לפרט את הגורמים להתפתחותה והגורמים המשפיעים עליה, להציג את הפתרונות השונים, לגבש עמדה מנומקת ולהציג אותה - על יתרונותיה וחסרונותיה השונים. בסוגיית המים, למשל, יאספו התלמידים מידע בנושא בעיית המים ויגבשו מענה לבעיות השונות מרמת המקרו של המדינה ועד רמת המיקרו של אזור המגורים שלהם.

דוגמה נוספת היא סוגיית סל המוצרים המפוקח. בסוגיה זו נדרשים התלמידים לבחון מהם המוצרים שצריכים לדעתם להיות ברשימה, בהמשך עליהם להרחיב את נקודת המבט ולבחון את סוגיית בזבוז המזון (השלכת מזון והשמת יבולים) הנובעת, בין היתר מסבסוד המוצרים, ולבסוף לדון בסוגיית פיקוח על מוצרים כאמצעי להגברת השוויון והרווחה. לאורך תהליך הלמידה והכתיבה כולו מצופים התלמידים לאתר ולקרוא מגוון רחב של מקורות (קטעי עיתונות, מאמרים מקצועיים ופסקי דין), לבחון באופן ביקורתי את התפיסות המוצגות בהם ולהתייחס אליהם בנייר העמדה.

שני החלקים, זה העוסק במדינת הרווחה וזה העוסק באזרחות האקטיבית - משלימים זה את זה ואת התהליך החינוכי שאנו מבקשים להוביל. החלק העוסק במדינת הרווחה ייצור תחושה של הזדהות ושייכות של התלמידים למערכת המדינית ויקנה להם הבנה של האחריות האזרחית המשותפת, החורגת מהחברה החרדית ומהקהילה שאליה הם משתייכים. העבודות המעשיות יאפשרו להם לתרגל את ההשתתפות בפועל, יזמינו אותם להתייחס אל עצמם כאזרחים משתייכים למערכת גדולה, לבחון את ההשפעות וההשלכות השונות ולגבש עמדה הנוגעת לטוב הכללי.

3. מדידה והערכה

נושא המדידה וההערכה של הטמעת ערכים ומידות טובות נחשב למאתגר ביותר בעת בחינת תוכניות לימודים. הנושא מורכב במיוחד כאשר עוסקים בחינוך לאזרחות, אשר פירותיו יבואו לידי ביטוי רק בבגרותם של התלמידים, שנים לאחר סיום הלימודים. שינוי בהתנהגות התלמידים לא יתבטא מיידית ושינוי

בעמדותיהם או ביחסם למדינה עשוי להיות זמני וחסר משמעות בטווח הארוך שהוא החשוב ביותר. משום כך אנו ממליצים כי המדדים להערכת התוכנית יתמקדו בידע שרכשו התלמידים ובמיומנויות שהוקנו להם.

להערכת רמת הידע ניתן להשתמש במבחנים ובשאלונים הבוחנים את בקיאותם של התלמידים בנושאי אזרחות ומדינה. ידיעה והבנה של עקרונות דמוקרטיים (זכויות אדם, מדינת רווחה, הפרדת רשויות, ריבונות האזרחים, מניעת עריצות ועוד), ההיגיון העומד בבסיסם והעמדות השונות המתייחסות אליהם. ביחס למערכת הפוליטית בישראל אנו מצפים שהתלמידים יכירו את המערכת המוסדית (שיטת הממשל והבחירות, הרשויות השונות, דרכי העבודה של כל רשות והיחסים ביניהן) ויגלו בקיאות בסוגיות בנושאים אקטואליים, המפלגות החברות בכנסת, זהותם של אישים מרכזיים (ראש הממשלה ויו"ר האופוזיציה, הנשיא וראשי המפלגות השונות), בסוגיות ציבוריות עכשוויות (גיוס חרדים לצה"ל או מאבקים הנוגעים לחקיקה דתית) ובסוגיות היסטוריות (הסכם הסטטוס קוו, מגילת העצמאות ועוד).

מידת ההטמעה של המיומנויות והכלים שנרכשו תימדד באמצעות ביטויים מעשיים של התלמידים בהשתתפותם בדיונים ובכתיבת משימות הדורשות עבודה עצמאית. מדדי ההערכה יתייחסו ליכולתם של התלמידים להתווכח ולהגיב לעמדות מנוגדות. יש להתייחס ליכולתם של התלמידים לאתר מגוון רחב של עמדות ומקורות מידע, להבחין ביניהם ולהשתמש בהם להצגת עמדה מורכבת בסוגיה ציבורית, תוך כדי שהם מתמודדים גם עם תפיסות, אינטרסים ועמדות מנוגדות.

אנו מאמינים כי השילוב שבין הידע לבין המיומנויות שירכשו התלמידים ימצב אותם כאזרחים פעילים ושותפים גם בטווח הארוך, וישמש זרז משמעותי גם לשינוי העמדות והתפיסות ביחס לקהילות האחרות ולפיתוח זהות ישראלית בתוך מרחב החיים המשותף במדינת ישראל.

לסיכום, בפרק זה בחנו את מצבה האזרחי של החברה החרדית והצבענו על החשיבות העליונה שבחינוך לאזרחות ולערכים דמוקרטיים. לתפיסתנו, העולה בקנה אחד עם תפיסות הולכות ומתרחבות בתוך החברה החרדית ומחוצה לה, לימודי אזרחות חיוניים להכשרת החרדים בני הדור החדש וקריטיים במיוחד לשמירת המרקם החברתי והקהילתי בישראל. יחד עם זאת, כפי שראינו לאורך הפרק, הוראת אזרחות דמוקרטית בחברה חרדית ובחברות דתיות וסגורות בכלל היא נושא מורכב הדורש חשיבה והתאמות ייחודיות.

לפיכך, אנו ממליצים לכתוב תוכנית ייעודית ללימודי אזרחות בחברה החרדית, שתכתב בידי אנשי חינוך המכירים היטב את הקהילה, את הצרכים ואת המאפיינים הייחודיים לה, את הרקע של התלמידים והמורים ואת רמת הידע והמודעות שלהם. אנו מציעים לבסס את תוכנית הלימודים על מערכת ערכים "דקים" כללי-ישראליים משותפים. קבלת לגיטימציה לתוכנית היא מרכיב חשוב וחיוני להצלחתה, וללא תמיכת המנהיגות ומוסדות החינוך החרדיים היא תיוותר ללא שימוש.